УДК 340.11:2

Д.О. Вовк, *канд. юрид. наук*
Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого, м. Харків

РЕЛІГІЙНИЙ КРИТЕРІЙ У ТИПОЛОГІЗАЦІЇ ПРАВОВИХ СИСТЕМ СВІТУ

Релігія є однією з детермінант функціонування національної правової системи та її окремих елементів. Догмати певного віровчення, релігійна практика – це ті чинники, які, впливаючи на державно-правову дійсність, визначають самобутність, особливість правових систем держав, громадяни яких сповідують ту чи іншу релігію. Етичні константи, спільні для більшості релігій, виступають одночасно і фактором зближення різних правових сімей, що зумовлює потребу в типологізації правових систем на підставі релігійного критерію. А це дозволить об'єктивніше оцінити зв'язки, що виникають між певною релігією і правовою системою, і глибше зрозуміти суперечності, існуючі між правовими традиціями різних цивілізацій, які, зокрема, виявляються при рецепції права.

Метою даної статті є характеристика релігійного критерію типологізації правових систем світу, а також виділення за ним відповідних типів останніх.

Перш за все зробимо декілька зауважень щодо розуміння самої правової системи, оскільки в юридичних джерелах бракує єдиної точки зору із цього приводу. Ми підтримуємо думку тих вчених, які під правовою системою розуміють поняття, що охоплює сукупність усіх правових явищ суспільства, які перебувають у стійких зв'язках між собою та з іншими соціальними системами [10, с. 560]. У структурі правової системи можна виокремити статичні й динамічні елементи. У статиці вона охоплює ідеологічний (правові погляди, ідеї, теорії), нормативний (правові норми й принципи, джерела права), а також інституційний (суб'єкти права) складники; у динаміці включає правотворчість, реалізацію правових норм, правозастосування, правовідносини, правове мислення, результати дії права тощо [10, с. 562].

Застосовуючи класифікацію систем, запропоновану І.В. Прангішвілі, правову систему можна віднести до відкритих систем, які, на противагу закритим (ізольованим), взаємодіють з оточенням, обмінюючись з іншими системами чи навколишнім середовищем речовиною, енергією, інформацією [16, с. 53].

Ґенеза й реалізація напрямків діяльності розглядуваного феномену завжди відбувається в процесі взаємодії з іншими соціальними системами (релігією, мораллю, політикою, економікою та ін.). Додамо, що не існує систем повністю відкритих чи закритих, оскільки перша ризикує повністю розчинитися в оточенні, другу – через її ізольованість – неможливо виявити. До того ж, на противагу до активних систем, у яких внутрішні закони визначають їх функціонування, правова система є реактивною, тобто її існування визначається головним чином впливом оточуючого середовища (зокрема, релігійною доктриною і практикою) [16, с. 54].

У сучасній правовій літературі питання релігійного критерію в типологізації національних правових систем і виділення відповідних їх типів не здобули належного висвітлення, хоча в історії філософської і правової думки подібні спроби в різних формах мали місце.

Так, Ш.-Л. Монтеск'є вказував на ті відмінності у правовій і державній традиції держав Європи, ісламського світу, Японії, Індії та інших [15, с. 530-558], які мають релігійні корені. Зокрема, французький філософ обґрунтовував, що розбіжності в політичних режимах християнських і мусульманських країн визначаються особливостями відповідних релігій. Ідеологічна ж різниця між течіями в християнстві зумовлює тяжіння протестантських держав до республіканської форми правління, католицьких – до монархічної [15, с. 532, 533].

Релігійний критерії присутній і в класифікації типів держави, які пропонував Г. Гегель, який вирізняв 4 всесвітньо-історичні царства – східне, грецьке, римське й германське. Якщо в першому з типів (східном), на думку німецького мислителя, релігійні й моральні приписи водночас виступали і державними, і правовими законами (Гегель розрізняв ці поняття), то останній, найбільш розвинений тип держави (германське царство) визначався ним як світське [7, с. 296-298]. Іншими словами, в основу типологізації ним покладено у тому числі й рівень відокремленості права й держави від релігії.

Висновок М. Вебера про більшу здатність протестантів до розвитку господарських відносин, як і відповідного правового регулювання, ґрунтується на дослідженні особливостей протестантської релігійної доктрини і практики порівняно з іншими конфесіями [4, с. 77, 78].

Критерій ступеня відмежованості права від релігії, а держави від церкви міститься в підґрунті класифікації правових типів

комплексних суспільств відомого соціолога права Г.Д. Гурвича, який вважав, що протягом історії людства існували правові системи суспільств: (1) полісегментарних, що мають магічно-релігійну основу; (2) гомогенізованих за теократично-харизматичною ознакою; (3) відносно раціоналізовані; (4) феодальних з наполовину раціональним і наполовину магічним базисом; (5) найбільш раціональні; (6) повністю відокремлені від церкви й раціоналізовані, об'єднані під перевагою територіальної держави й автономії індивідуальної волі; (7) перехідні правові системи сучасності. Якщо перші 4 типи, на думку вченого, характеризуються різними ступенями сакралізації права й теократичною природою державної влади, то останні 3 пов'язані з розмежуванням права й релігії, держави й церкви [8, с. 746-765].

Натомість, як уже зазначалося, сучасні наукові праці з теорії правових систем і з порівняльного правознавства майже не торкаються питань релігійної детермінації специфіки окремих правових систем. Показово, наприклад, що вітчизняними вченими – авторами монографії «Вступ до теорії правових систем» – взаємодія правової й релігійної систем взагалі не згадується [6]. Компаративістські дослідження найчастіше обмежуються лише констатацією певних відмінностей між правовими сім'ями, що пов'язані з релігійним впливом, не намагаючись установити відповідні причинно-наслідкові зв'язки [Див.: 9; 13]. Певним винятком можна назвати дослідження В.І. Лафітського, який аналізує «правову спільноту християнської традиції права», проте спроб порівняти вплив християнства на правову систему із впливом інших релігій учений не здійснює [11, с. 163-170].

Зазначимо також, що термінологічно невдалим, на нашу думку, є конструкція «релігійні правові системи», що використовується деякими фахівцями з порівняльного правознавства [Див.: 2; 13], оскільки будь-яка правова система тією чи іншою мірою відчуває вплив релігії [Див. детальн.: 5]. Виходячи з цього релігійною може бути названа всяка правова система, а не тільки мусульманське, іудейське чи індуське право.

Ключовим питанням будь-якої типологізації є проблема її критерію. Аналіз основних моментів співвідношення права й релігії як форм суспільної й індивідуальної свідомості, форм духовного виробництва й нормативних регуляторів дозволяє припустити, що релігійний критерій типологізації має включати нижченаведені аспекти:

1. Рівень секуляризованності права, його відокремлення від релігії в різних проявах правового буття. Наприклад, правові системи християнських країн характеризуються високим рівнем відмежованості правової системи від релігії. У той же час мусульманське право тісно пов'язано з ісламом, переплітається з ним, що виявляється в категорії шаріату (цим терміном зазвичай позначається вся єдина за своєю природою релігійно-етико-правова доктрина ісламу) [18, с. 120]. При цьому рівень секуляризованості правової системи на різних її ланках може бути різним, що обумовлює протиріччя в ній, показує її внутрішній дуалізм. Зокрема, створене переважно за західними зразками законодавство мусульманських країн, Японії, Індії досить часто конфліктує з правосвідомістю і правовою поведінкою суб'єктів права, оскільки вони значно більшою мірою детерміновані світоглядними засадами відповідного суспільства. Так, попри проголошене ст. 22 Конституції Японії право вільного вибору роду занять, японці в силу особливостей правосвідомості досить нечасто змінюють місце роботи, навіть якщо це пов'язано з поліпшенням умов праці, підвищенням зарплати або просуванням по службі [1, с. 44].

2. Ступінь значущості права в системі суспільного регулювання, тобто важливості для соціуму ролі права порівняно з іншими основними регуляторами (релігією, мораллю). Наприклад, наріжним каменем китайських релігійно-етичних учень є уявлення про взаємодію янь та інь (світлого й темного, твердого і м'якого, успішного й невдалого) [12, с. 50]. Зважаючи на це основним орієнтиром китайського світогляду виступає ідея злагоди, примирення, усунення соціальної конфліктності взагалі, що доволі важко узгоджується з ідеєю права як формального й чіткого засобу вирішення протиріч між індивідами, оскільки розгляд правових спорів, як правило, пов'язано із визначенням винної і потерпілої осіб, а не з їх примиренням. Домінуванням релігії і релігійно зумовленої моралі над правом у нормативній системі суспільства в основному пояснюється й пануюча в соціумі колективістська свідомість, превалювання колективних інтересів над індивідуальними. Показовим у цьому сенсі є розділ «Права народу» в уже згадуваній Конституції Японії (колективного суб'єкту), на відміну, приміром, від розділу «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» Конституції України.

3. Особливості впливу релігії на право. Так, правовим системам мусульманських країн, Держави Ізраїль і сьогодні властиві санкціонування й захист державою релігійних норм у певних сферах (заборона кредитування під відсотки в ісламських банках і певних видів господарських договорів, регулювання відносин у царині шлюбно-сімейних відносин тощо). Натомість у правових системах християнських держав вплив релігії має переважно опосередковані форми: (а) на розвиток певних правових норм та інститутів (наприклад, евтаназії, штучного переривання вагітності та ін.); (б) на правову науку у виді використання релігійної методології пізнання, що особливо помітно в юснатуралістичних дослідженнях; (в) на еволюцію правової системи в цілому (гуманізація правових систем християнських країни у виді пом'якшення кримінальних покарань, режиму функціонування пенітенціарної системи, збільшення обсягу соціальних прав людини, що має яскраво виражене християнське забарвлення).

4. Характер відносин публічно-владних і релігійних інститутів, що може значно відрізнятись у різних правових системах. Правовим системам християнських країн властивий принцип автономності в державно-церковних відносинах, що полягає у відмежованості церкви від політичних інститутів, освіти тощо. Боротьба церкви й держави епохи Середньовіччя, в якій формувався цей принцип, стала своєрідним прообразом контролю за державою з боку недержавних утворень, який уже у Новий час розвивався як діяльність громадянського суспільства. Це значно знизило дискреційність державної діяльності у сферах законотворчості й правозастосування і сприяло розвитку демократичних інститутів. Натомість іншим країнам притаманний тісний зв'язок державних і релігійних утворень, що, приміром, в ісламі втілюється в концепції ісламської общини – «умми». Це зумовлює, як правило, слабкість громадського контролю над державою, лояльне ставлення громадян до неї й досить міцне її проникнення у царину приватного життя громадянина.

Перед тим як звернутися безпосередньо до пропонованої типологізації правових систем, зробимо щодо її сутності декілька зауважень методологічного плану.

По-перше, вона, на нашу думку, не може співпадати з переліком світових і національних релігій, оскільки в такому випадку кількість виділених типів може бути безмежною. Крім того, така типологізація позбавить можли-

вості побачити спільне, що існує між правовими системами країн, розвиток яких детермінований релігіями, схожими з точки зору ставлення до права.

По-друге, підкреслимо, що запропонована нижче типологія спрямована виключно на більш глибоке вивчення впливу релігії на право і є додатковою до вже існуючих у науковій літературі, оскільки цілком очевидно, що самобутність окремих правових сімей визначається низкою критеріїв, а тому типологізація за одним із них не може претендувати на самостійність.

По-третє, визначаючи певну правову систему як християнську, мусульманську чи буддистську, ми тим самим намагаємося показати вплив на правові й державні явища певної країни найбільш значущої, провідної форми релігійності, не заперечуючи, безумовно, можливостей впливу й інших релігій, сприйнятих суспільством.

По-четверте, потрібно розуміти, що релігія є тим чинником, який не тільки визначає окремість правових систем. Майже всі конструктивні релігії акумулюють базові цінності й принципи життя суспільства, що згодом у процесі соціального розвитку санкціонуються в праві практично всіх держав світу. Посилаючись на антропологічні дані, Г.Дж. Берман справедливо відмічає, що «жодне суспільство не може терпіти брехні, злодійства, насилля, що залишаються без покарання; а останні шість християнських заповідей, що вимагають поваги до батьків і забороняють убивати, чинити перелюб, красти, давати неправдиві свідчення й обманювати, у тому чи іншому вигляді присутні у будь-якій культурі» [3, с. 26]. Аналіз світових і національних релігій дозволяє серед положень, притаманних більшості сучасних правових систем, виокремити захист:

а) життя і пов'язаних з ним цінностей. Заборони вбивати містяться у Старому Завіті (Втор., 5:17), Корані (4:93), Сигадаловій сутрі, входять до «п'яти великих обітниць» джайнізму та ін.;

б) власності й заборона крадіжок, пограбувань, шахрайства, що також властиво переважній більшості релігій. Слід розуміти, що ставлення різних релігій до власності може значно відрізнятися, що знаходить своє відбиття в різному регулюванні цього інституту. До того ж основні релігії виникли й розвивинулися за часів, коли домінуючою формою власності була общинна (державна), але заборону протиправного її позбавлення було встановлено всіма зрілими релігійними системами, починаючи із зороастризму, індуїзму, іудаїзму й закінчуючи світовими релігіями;

в) сім'ї і традиційних сімейних стосунків, що пов'язано з формуванням парної родини. Наприклад, усіма релігіями засуджується одностатеві шлюби, більшістю – шлюби між кровними родичами. Старий Завіт досить детально регламентує обмеження свободи вибору партнера у шлюбі, вказуючи на неприпустимість кровозмішення (Лев., 18:6-17), гомосексуальних відносин (Лев., 18:22). Аналогічні приписи містяться й у Корані (4:23), Сунні, Дхаммападі (287) та ін.;

г) певного суспільного (в тому числі й державного ладу), що викликано необхідністю в умовах слабкості інших регуляторів (зокрема права) стабілізовувати соціальний устрій, підтримувати соціум в єдності. Володар, (монарх) вважається батьком народу, підкорення йому є святою справою, що виражено у християнській заповіді «шануй батька й матір твою» (Втор., 5:16). Таке ж розуміння можна знайти й у конфуціанстві [13, с. 81]. Суфістична традиція в ісламі наголошує на тому, що праведний цар є тінню Бога [17, с. 358];

д) а також справедливість публічних процедур при вирішенні конфліктних ситуацій. Більшість релігій забороняють брехню, обман, з чого випливає недопустимість неправдивих свідчень в процесі судового розгляду. У Старому Завіті судді зобов'язуються «судити народ судом праведним» (Втор., 16:18); такий же припис містять індуїстські Дхармашастри; Коран (24:4) і Сунна забороняють суддям брати хабарі за вирішення справ, звертають увагу на необхідність доведення звинувачень.

З огляду на сформульований нами критерій і методологічні зауваження правові системи світу, на наше переконання, можна поділити на такі типи: (1) правові системи країн розвинених неавраамістичних релігій (буддизму, індуїзму, конфуціанства, даосизму та ін.); (2) дуалістичні правові системи країн авраамістичних релігій (ісламу, іудаїзму); (3) секуляризовані правові системи християнських країн. Зазначимо, що ми свідомо залишаємо поза увагою традиційні правові системи держав Африки, які тією чи іншою мірою, з урахуванням місцевої специфіки й у різних комбінаціях повторюють шлях країн з більш розвиненими правовими традиціями. Ми також не розглядаємо як окремий феномен правові системи країн соціалістичного права, оскільки секуляризовані ідеології соціалістичних країн (різні форми комунізму) сформульовані на базі відповідної релігійної (для Китаю – конфуціанство й даосизм, Куби – католицтво, В'єтнаму – народні вірування й буддизм та ін.) і багато

в чому копіюють або наслідують її, у тому числі й у ставленні до права, його розвиненості, тобто не утворюють якогось окремого, «безрелігійного» типу. Крім того, в науковій літературі цілком слушно ставиться під сумнів існування соціалістичної правової сім'ї, а значить, і феномену соціалістичного права [9, с. 25].

З урахуванням охарактеризованого вище критерію поділу серед особливостей першої групи правових систем можна назвати: (а) невідокремленість права від релігії; (б) різний ступінь впливу останньої на окремі елементи правової системи; (в) здійснення релігійного впливу на право переважно в опосередкованих формах; (г) менша значущість права порівняно з іншими суспільними регуляторами; (д) поєднання в правовій системі елементів різних правових традицій; (е) дискреційність діяльності законотворчих і правозастосовчих органів; (є) домінування колективних прав над індивідуальними.

Правовим системам другої групи властиві: (а) дуалізм правових систем як поєднання таких елементів, як правосвідомість, позитивне право, правозастосування тощо, що відчувають різний ступінь релігійного впливу; (б) важливість права в системі суспільного регулювання; (в) концептуальна підпорядкованість права релігійними нормам, забезпеченість виконання правових приписів релігійною підтримкою; (г) поєднання прямих і непрямих форм релігійного впливу на право; (д) прагнення законодавця узгодити законодавчі форми з традиційною правовою доктриною; (е) протиріччя між нормативним складником правової системи та її динамічними елементами; (є) нерозділеність державних і релігійних інститутів; (ж) лояльне ставлення до державної влади, поєднане з формами громадського контролю; (з) домінування колективних прав над індивідуальними.

Для правових систем третьої групи є притаманним: (а) соціальна важливість права як нормативного регулятора, його розвиненість; (б) відокремленість права від релігії; (в) автономія держави й церкви; (г) превалювання непрямих форм релігійного впливу на право; (д) домінування індивідуальних прав над колективними; (е) ствердження природного характеру прав людини; (є) контроль з боку суспільства за законотворчою й правозастосовною діяльністю держави, зріле громадянське суспільство; (ж) розвиненість правової науки.

Викладене вище дозволяє зробити деякі висновки. Релігійний критерій, як підстава

типологізації правових систем світу, включає такі аспекти, як: рівень секуляризації права, ступінь його значущості в системі суспільного регулювання, особливості впливу релігії на право, характер відносин публічновладних і релігійних інститутів. За зазначеним критерієм досліджувані системи поділяються на: (а) правові системи країн розвинених неавраамістичних релігій (буддизму, індуїзму, конфуціанства, даосизму та ін.), (б) дуалістичні правові системи країн авраамістичних релігій (іслам, іудаїзм), (в) секуляризовані правові системи християнських країн.

Підсумовуючи викладене, необхідно відмітити, що дана стаття окреслює лише загальні моменти проблеми типологізації правових систем світу на підставі релігійного критерію. Окремого осмислення потребує кожен з виділених типів, їх внутрішня неоднорідність (наприклад, відмінності правових систем православних і західнохристиянських країн), взаємодія правових систем різних типів між собою та ін. Усе це може бути предметом подальших наукових досліджень.

Список літератури: 1. *Аргунов Ю.Н.,* Накано Х. Загрязнение окружающей среды в Японии и правовые меры по его предупреждению // Вестн. МГУ: Серия 11: Право. – 1984. – № 2. – С. 40-48. **2.** *Бержель Ж.-Л.* Общая теория права / Под общ. ред. В.И. Даниленко; пер. с фр. Г.В. Чуршкова. – М.: Изд. дом NOTA BENE, 2000. – 576 с. **3.** *Берман Г.Дж.* Вера и закон: примирение права и религии / Пер. с англ. Д. Шабельникова и М. Тименчика. – М.: Ad Marginem, 1999. – 432 с. **4.** *Вебер М.* Избранное: Протестантская этика и дух капитализма. – 2-е изд., доп. и испр. – М.: РОССПЭН, 2006. – 656 с. **5.** *Вовк Д.О.* Право і релігія: загальнотеоретичні аспекти співвідношення. – Х.: Право, 2009. – 224 с. **6.** Вступ до теорії правових систем: Монографія / За заг. ред. *О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко.* – К.: Юрид. думка, 2006. – 432 с. **7.** *Гегель Г.В.Ф.* Основи філософії права, або Природне право і державознавство / Пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра. – К.: Юніверс, 2000. – 336 с. **8.** *Гурвич Г.Д.* Философия и социология права: Избр. соч. / Пер. с фр., англ. М.В. Антонова, Л.В. Ворониной. – СПб.: Изд. дом СПб. гос. ун-та, Изд-во юрид. фак. СПб. гос. ун-та, 2004. – 848 с. **9.** *Давид Р., Жоффре-Спинози К.* Основные правовые системы современности / Пер. с фр. В.А. Туманова. – М.: Междунар. отношения, 1999. – 400 с. *10.* Загальна теорія держави і права: Підручник для студ. юрид. вищ. навч. закл. / За ред. *М.В. Цвіка, О.В. Петришина.* – Х.: Право, 2009. – 584 с. **11.** *Лафитский В.И.* Сравнительное правоведение в образах. – Т. 1. – М.: Статут, 2010. – 429 с. **12.** *Лозовий В.О., Сідак Л.М.* Саморозвиток особистості у філософській рефлексії та соціальній практиці: Монографія. – Х.: Право, 2006. – 256 с. **13.** *Мартынов А.С.* Конфуцианство: классический период. – СПб.: Азбука-классика; Петербург. востоковед., 2006. – 384 с. **14.** *Марченко М.Н.* Курс сравнительного правоведения. – М.: Городец-издат, 2002. – 1068 с. **15.** *Монтескье Ш.-Л.* Избранные сочинения / Общ. ред. и вступ. ст. М.П. Баскина. – М.: Госполитиздат, 1955. – 559 с. **16.** *Прангишвили И.В.* Системный подход и общесистемные закономерности. – М.: Изд-во СИНТЕК, 2000. – 538 с. **17.** Суфии: Восхождение к истине. – М.: Изд-во «ЭКСМО», 2006. – 640 с. **18.** *Сюкияйнен Л.С.* Шариат: религия, нравственность, право // Гос-во и право. – 1996. – №8. – С. 120-128.

РЕЛИГИОЗНЫЙ КРИТЕРИЙ В ТИПОЛОГИЗАЦИИ ПРАВОВЫХ СИСТЕМ МИРА
Вовк Д.А.

Статья посвящена вопросам типологии правовых систем мира на основании религиозного критерия, определяется его содержание, формулируются методологические основы типологизации, выделяются типы правовых систем.

Ключевые слова: право, религия, правовая система, типология, секуляризация.

RELIGIOUS CRITERION IN TYPOLOGY OF LEGAL SYSTEMS OF THE WORLD
Vovk D.A.

The article deals with typology of legal systems of the world on the basis of religious criterion. The author describes the content of religious criterion, defines methodological principles of the typology of world legal systems, identifies types of legal systems.

Key words: law, religion, legal system, typology, secularisation.

Надійшла до редакції 07. 09. 2010 р.

УДК 340.15 (477) “1921-1929” : 336.22

М.М. Шевердін, *канд. юрид. наук, доцент*
Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого, м. Харків

ДЕЯКІ АСПЕКТИ НЕПРЯМОГО ОПОДАТКУВАННЯ В ПЕРІОД НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

Радянська влада при переході до нової економічної політики змушена була звернутися до дореволюційного досвіду Російської імперії в цій сфері, бюджет якої ґрунтувався на непрямих податках. Непрямі податки були спрямовані перш за все на поповнення держбюджету. Так, відповідно до тезів Харківського ОФВ про податкову політику у сфері непрямого оподаткування цілком виправданою є бюджетна мета акцизу, що дав за півроку 57,7% усіх податкових надходжень по округу [3, арк.199]. Навіть в умовах економічної розрухи представники радянського керівництва (як УСРР, так і РСФРР) не забували про класову сутність податкової системи.

Питанням непрямого оподаткування в період непу (1921-1929 рр.) приділялася значна увага. Окрім того, визнавалася його провідна роль для формування державного бюджету країни. Ідея збереження непрямого оподаткування повинна була широко популяризуватися з урахуванням, з одного боку, граничної межі прямого оподаткування, а з другого − велике значення непрямих податків для бюджету